

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «БІБЛІОТЕКИ — ЦЕНТРИ НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ XXI СТОЛІТТЯ»*

Іван Курас

Інформаційні ресурси України: стратегія розвитку

Перспектива XXI ст. простежується в еволюції видового складу фондів бібліотек. Дедалі актуальнішим завданням стає створення електронних інформаційних ресурсів. До них, зокрема, належать бібліографічні бази даних провідних бібліотек країни, які інтенсивно наповнюють свої електронні каталоги й картотеки.

Нагальні завдання бібліотек України: розробка кооперативного проекту ретроконверсії карткових каталогів у електронні; створення національного формату представлення елементів бібліографічних записів у електронній формі; налагодження системи міждержавного обміну реферативною інформацією; подальше освоєння потенціалу Internet, організація інформаційно-аналітичних центрів, т. зв. «фабрик» думки тощо.

Бібліотечні фонди мають поступово, але настійливо включатися в нову інформаційну інфраструктуру суспільства, оскільки формування національних інформаційних ресурсів в усіх розвинених країнах розпочиналося саме в книгозбірнях.

Кінець двадцятого століття — період становлення інформаційного суспільства, в якому інформація починає відігравати роль одного з основних економічних ресурсів і структуруючого соціального фактора, під впливом котрого змінюються форми економічної діяльності, види й типи підприємств та установ, соціальні стосунки; він стає таким же національним ресурсом, як надра, вода, ліси тощо. Збереження, розвиток та раціональне використання цього стратегічного ресурсу майбутнього є завданням величезної ваги для будь-якого суспільства.

Унаслідок складностей перехідного періоду соціально-економічних перетворень рівень інформаційного забезпечення науки, освіти, виробництва в Україні набагато нижчий, ніж у розвинених країнах. Жорсткі фінансові обмеження спричинюють суттєве зниження рівня комплектування навіть

провідних бібліотек вітчизняними й зарубіжними науковими виданнями.

Проте до честі бібліотек слід зазначити, що вони не розгубилися, шукають і знаходять альтернативні шляхи книгопостачання: традиційні видання, які неможливо придбати, компенсують документами у машиночитаній формі, впровадженням інформаційних технологій (ІТ), котрі забезпечують використання світових інформаційних ресурсів (ІР) (за тлумачними словниками, інформатизація — це реалізація комплексу заходів, спрямованих на забезпечення повного і своєчасного використання достовірних знань у всіх суспільно значущих видах діяльності людини).

Якщо говорити про склад ІР, то є підстави вважати найближчою перспективою XXI ст. еволюцію видового складу фондів у бік рівноправ'я традиційних друкованих, паперових і електронних видань. Завдяки цій тенденції поступово розшириться зміст і сутність поняття «інформаційний потенціал бібліотеки».

Бібліотечна система України — складова частина всесвітніх ІР, вітчизняної та світової історико-культурної спадщини. Її утворюють близько 50 тис. бібліотек різних систем та відомств. Найбільші з них: бібліотеки Міністерства освіти і науки України (24 тис.), Міністерства культури і мистецтв України (21 тис.).

Нині в країні на кожні 2,5 тис. жителів припадає одна стаціонарна бібліотека, кожний п'ятий — є її користувачем. До послуг читачів понад 1 млрд. од. зб. бібліотечних документів на різних носіях інформації.

Фонди бібліотек — одна з найважливіших складових інформаційної бази майбутнього інформаційного суспільства, а національні ІР — ще й основа міжнародного інформаційного обміну.

Хоча б побіжно розглянемо процес розвитку українського книгодрукування протягом останнього десятиріччя, тобто з часу набуття Україною незалежності. Попри кризу, яку переживає книжкове друкування з початку 90-х років, зменшення книжкової продукції за назвами та накладами,

* У рубриці подано доповіді, прочитані на пленарному засіданні Міжнародної наукової конференції.

Курас Іван Федорович, віце-президент НАН України, директор Інституту національних відносин і політології НАН України, академік НАН України.

кількість видавництв зростає — нині в державі зареєстровано 1088 видавництв і видавничих організацій, а також поліграфічних підприємств, яким надано право видавничої діяльності, збільшується число періодичних видань, ліквідовано цензуру, прийнято закони про авторське право і видавничу справу, завдяки впровадженню нових технологій суттєво покращилась якість друкованої продукції.

Але загальні обсяги українського книговидання продовжують зменшуватися. За кількістю видань на душу населення — 0,36 книги — Україна відстає навіть від перманентно воюючих країн Африки, де з трьох жителів лише один уміє читати, однак щороку видається по дві книги на душу населення, не говорячи вже про такі європейські країни, як Польща чи Німеччина, де, відповідно, видається по 9,5 та 12 книжок на кожного жителя. Це зримі ознаки негараздів в нашій країні. Проте при ретельному розгляді можна побачити й обнадійливі риси.

Збільшилася, що вже підкреслювалося, кількість видавництв, які набувають досвіду функціонування в нових, а точніше сказати, несприятливих умовах стихійності ринку і податкового тиску держави. Найстабільнішими на книжковому ринку є видавництва «Основи», «Фоліо», «Генеза», «Арт-Ек», оскільки вони мають значну фінансову підтримку благодійних організацій. Зокрема, перше з названих у цьому ряду, створене з ініціативи Міжнародного фонду «Відродження», збільшує обсяги випуску наукової, науково-популярної і навчальної літератури з різних галузей знань; репертуар видавництва, істотною мірою, формується за рахунок перекладів творів світової наукової класики.

Статистичні матеріали Книжкової палати України свідчать про те, що книговидання (за винятком 1999 р.) має тенденцію до стабілізації за кількістю назв виданої літератури, в основному за рахунок збільшення обсягів робіт комерційних видавництв та видавничих організацій. Проте на фоні зростання назв відбувається суттєве зменшення накладів. Це призводить до ускладнення комплектування фондів бібліотек вітчизняними документами.

Як позитивний фактор відзначимо стабільне зростання (з 1997 р.) видань наукової літератури, навчальних і навчально-методичних видань, виробничо-практичних, довідкових.

Помітно активізується книговидавнича діяльність у Дніпропетровській, Одеській, Сумській, Хмельницькій та інших областях, дедалі збільшуються обсяги видань українською мовою (53% — у 1998 р., 57,1% — у 1999).

Прийняття Закону України «Про обов'язковий примірник документів» має сприяти повноті представлення української книги в сукупному націо-

нальному інформаційному фонді, здійсненню організаціями-одержувачами відповідних видів документів їх обов'язкової реєстрації, наукової систематизації, відбиття в електронних каталогах чи банках даних. Але, на жаль, ще не відпрацьовано механізми контролю з боку держави за розсилкою примірників установам-отримувачам. І приватні, і державні видавництва постійно порушують обумовлені Законом правила розсилки. Навіть Книжкова палата України не отримує всю видану продукцію. Так, у 1998 р. до неї надійшло лише 648 книг видавництва «Наукова думка», а до фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського — 678 назв вітчизняних журналів. На жаль, існуюча система реєстраційної бібліографії Книжкової палати не охоплює реєстрацією значну кількість малотиражних і відомчих документів, тому бібліотекам дуже важко виявляти їх у процесі комплектування.

У них утворюється величезний дефіцит у задоволенні читацького попиту на видання рідною мовою з питань економіки, економічних наук, бізнесу, управління, філософії, соціології, психології, історичних, юридичних, природничих наук, політики, освіти, культури, світової класики, на підручники й навчальні посібники для середньої і вищої школи.

Ці інтелектуальні втрати народу нашої країни в інформаційній сфері компенсуються завдяки досягненням видавців країн СНД, насамперед Росії, де виважена політика держави спрямована на видання соціально значущої літератури, обсяги якої зростають.

Видавнича галузь у РФ нині є одним з найприбутковіших секторів економіки. За оцінками експертів, в Україну щорічно завозиться 12—13 млн. книг з Росії. Оперативно поставлена інформація, значно нижчі ціни (собівартість української книги в 1,5 рази вища за російську), різноманітність форм співробітництва, які пропонують книготорговельні організації, — усе це ставить нас у нерівні умови конкуренції.

Вагомою складовою частиною бібліотечних ресурсів нашої країни є електронні ІР. Про актуальність їх створення свідчить, зокрема, наявність відповідних розділів у Постанові Верховної Ради України від 13 липня 1999 р. № 914—XIV «Про затвердження завдань Національної програми інформатизації на 1999—2001 рр.» і в Постанові Кабінету Міністрів України від 22 березня 1999 р. № 431 «Про затвердження переліку державних замовників завдань (проектів) Національної програми інформатизації на 1999 р.». Серед електронних ІР, що створюють вітчизняні бібліотеки, насамперед відзначимо бібліографічні БД провідних книгозбірень. З 1994 р. наповнюють свої електронні каталоги й

картотеки національні бібліотеки. Загальний обсяг записів у них досягає одного мільйона. Суттєві обсяги он-лайнних каталогів має й ряд обласних та університетських бібліотек, зокрема Кіровоградська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського і Наукова бібліотека Тернопільського державного технічного університету імені І. Пулюя. Ряд тематичних БД формується в науково-дослідних установах НАН України, де спочатку домінували природничі й технічні науки, а сьогодні зростає питома вага ресурсів гуманітарної спрямованості. Питання створення електронних каталогів на поточні надходження, в першому наближенні, можна вважати вирішеними. А от щодо ретроспективної конверсії карткових у електронні ще існують проблеми. Вбачається доцільним активізувати роботи в цьому напрямі, започаткувавши кооперативний проект ретроконверсії, залучивши всі наукові бібліотеки, що використовують комп'ютерні технології.

Проблема взаємодії бібліотек і формування єдиного бібліотечного простору потребує для свого розв'язання створення національного формату представлення елементів бібліографічних записів у електронній формі. Розробка та його впровадження має стати чи не першочерговим завданням для бібліотечних фахівців. Поряд з бібліографічними базами власної генерації книгозбірні країни використовують також БД на компакт-дисках. Лише в НБУВ обсяг бібліографічних записів на CD-ROM досягає 100 млн.

Донедавна Україна не мала цілісної системи реферування своїх наукових видань. Сьогодні відбувається її становлення як інтеграційного фундаменту наукової інфосфери держави. З 1999 р. НБУВ спільно з Інститутом проблем реєстрації інформації НАН України формують загальнодержавну реферативну БД.

Важливим завданням для Національної системи реферування має стати включення відомостей про результати наукових досліджень українських учених і фахівців до світового інформаційного простору. Для цього слід налагодити систему міждержавного обміну реферативною інформацією та її підготовку українською, російською й англійською мовами.

Є певні позитивні зрушення і стосовно створення вітчизняних електронних бібліотек.

Головна завада на шляху формування ІР електронних бібліотек — авторське право, точніше, невизначеність у міжнародному та національних законодавствах прав і обов'язків бібліотек щодо комплектування, зберігання та використання комп'ютерних версій друкованих видань. Певним вирішенням згаданого питання могло б стати прийняття Національною і галузевими академіями наук рішень про передачу своїм головним

бібліотекам комп'ютерних версій наукових праць для депозитарного зберігання та наступного використання на узгоджених з інтелектуальними власниками умовах. Навіть таке, далеко не повне, розв'язання проблеми авторського права дозволило б Україні стати одним зі світових лідерів у даному ключовому напрямі розвитку бібліотечної сфери.

Бібліотекам уже слід розгорнути роботи зі створення електронних копій особливо цінних фондів, впровадивши для цього сучасні технології оцифрування документів, на що спрямовує Указ Президента України від 25 травня 1999 р. № 567 «Про Положення про книжкову серію «Президентська бібліотека: духовні першоджерела України». Бібліотека створюється з метою ознайомлення з духовною спадщиною країни широких верств населення. Вона охоплюватиме визначні пам'ятки науки й культури нашого народу від найдавніших часів, у тому числі пам'ятки літописання, історичної та філософської думки, політико-правової культури, української мови, мистецтва, джерела з історії церкви, твори українських письменників.

Серед завдань, які стоять перед бібліотеками держави, — освоєння невичерпних можливостей Internet. Маємо констатувати наше істотне відставання в цій галузі. Сьогодні в світі послугами глобальних комп'ютерних мереж користуються понад 350 млн. осіб. За прогнозами до 2005 р. їх кількість сягне одного млрд. Їм доступна інформація понад двох млрд. Web-сторінок. Серед останніх значна кількість суто рекламних та комерційних матеріалів, але досить представницьким є й зібрання документів з науковою, освітньою і культурологічною інформацією. В Україні, за даними пошукових систем Internet «Мета» (Харків) та «NSearch» (Київ), лише один млн. Web-сторінок. Навіть у кількісному аспекті цей показник не можна вважати задовільним (у Росії пошуковою системою «Яндекс» проіндексовано 25 млн. Web-сторінок). Однак головним недоліком національної складової глобальної комп'ютерної мережі є те, що практично всі вітчизняні Internet-сервери не мають суттєвого інформаційного наповнення. Незначна кількість он-лайнних версій журналів і газет (35 та 50). Не відповідає вимогам часу стан справ зі створенням Internet-серверів у наукових установах, навчальних закладах та бібліотеках. Навіть не всі інститути НАН та університети України представлені в Internet. З бібліотек державного рівня та обласних універсальних наукових власні Web-сервери мають лише сім книгозбірень. Формування ж ресурсів власної генерації на новостворених серверах потребуватиме не менше п'яти років. Досягнення якісних зрушень стимулює Указ Президента України від 31 липня 2000 р. № 928/2000 «Про заходи щодо розвитку

національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні». Однак і безпосередньо бібліотекам слід докласти значних зусиль, щоб подолати наявне відставання.

Важливою складовою їх ІР стають оглядово-аналітичні матеріали, необхідність створення яких пов'язана з гострою потребою інформаційно-аналітичного забезпечення процесу становлення нової держави, економічних змін у напрямі формування ринкової економіки, відповідного супроводження демократичних перетворень.

Результативно працює Служба інформаційно-аналітичного забезпечення (СІАЗ) органів державної влади НБУВ. Її організація була спричинена потребою в інформації, аналітичних дослідженнях, покликаних надати допомогу вищим владним структурам ще тоді, коли інформаційна вертикаль, їх власні відповідні підрозділи знаходились у процесі формування. СІАЗ є структурою першої хвилі в створенні нового інформаційного середовища. Подібна робота розгортається в Національній парламентській бібліотеці України, Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській та інших обласних бібліотеках, що мають придатну матеріально-технічну базу, кадри, а також у деяких галузевих бібліотечних установах.

Те, що вони оперативно включилися в перебудову інформаційного середовища у відповідності з потребами суспільства, є не випадковим. Книгозбірні при всіх змінах у його житті були накопичувачами різної інформації, певним чином структурованої для використання. Крім того, як свідчить і вітчизняний, і зарубіжний досвід, розвиток суспільства на базі мобільної інформатизації приводить не тільки до зростання її ролі в системі стратегічних ресурсів кожної із країн, а й виводить системи бібліотечних установ у ряд найважливіших з точки зору задоволення соціальних потреб.

Проте на діяльності інформаційно-аналітичних структур (ІАС) у країні негативно відбивається недостатнє матеріально-технічне забезпечення, що не дає можливості швидко впроваджувати сучасні технології обробки й аналізу інформаційних потоків.

Нині в Україні функціонують сотні ІАС — починаючи з тих, котрі забезпечують інформування органів державної влади та управління, до інформаційних служб окремих комерційних структур і громадських організацій, значна кількість яких є досить специфічними (наприклад, Інформаційно-аналітичний центр філантропії, Незалежний інтелектуальний центр, що здійснює моніторинг інтелектуального середовища, та ін.).

Однак, на жаль, цілісної системи інформаційно-аналітичного забезпечення центральних влад-

них структур у країні ще немає. Саме цим викликане видання 14 липня 2000 р. Указу Президента України «Про вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади». Основне завдання цієї системи — оперативна інформація про ситуацію в політичній, економічній, соціальній, екологічній й інших сферах у країні, поза межами держави.

Сьогодні видається досить перспективним напрямом кооперація, взаємовигідне об'єднання зусиль діючих інфраструктур у вирішенні актуальних і масштабних завдань. Так, СІАЗ НБУВ разом з іншими бібліотечними підрозділами та деякими ІАС здійснює підготовку реалізації проектів, пов'язаних зі сприянням владним структурам у галузі правового супроводження глибоких процесів перетворень в економіці, зокрема аграрного та паливно-енергетичного комплексу, у вивченні правового поля діяльності держави в міжнародних організаціях.

В Україні певні перспективи має організація інформаційно-аналітичних центрів за зразком успішно діючих (насамперед на Заході) «фабрик» думки. Разом з тим ускладнений через ряд причин доступ до Internet. Часто слабка знання іноземних мов, обмежені можливості для придбання новинок літератури уповільнюють аналітичну роботу українського дослідника. Тому саме ІАС при бібліотечних установах, що спираються на фонди бібліотек, мають найреальніші можливості концентрації наукових сил для розв'язання актуальних суспільних проблем, перетворення на вітчизняні «фабрики» думки.

Нині основними стратегічними завданнями, які покликані вирішувати ІАС, є:

- ◆ формування сучасного повноцінного інформаційного середовища Української держави;
- ◆ інформатизація суспільства (інформування не лише владних структур, а й громадських організацій, соціальних інститутів тощо);
- ◆ інформаційна підтримка public relation (залучення до співробітництва дедалі більшої кількості політично активного населення та здійснення через нього впливу на політичне життя країни);
- ◆ включення в світові інформаційні потоки й вихід на міжнародну арену як рівноправного партнера в процесі глобальної інформатизації тощо.

У зв'язку з вищевикладеним постає питання стосовно подальшої трансформації ІАС. Імовірно, вони еволюціонуватимуть у напрямі подальшої спеціалізації з найважливіших для базової структури потреб, дедалі більше перетворюючись на своєрідні дослідницькі центри. А це, зумовлює необхідність тісніших контактів ІАС із широким колом наукових та науково-дослідних установ.

Зауважимо, вже нині розвиток ІАС в Україні певним чином впливає на ситуацію у вітчизняній науці, і насамперед позитивно відбивається на розвитку суспільних дисциплін. Зокрема, саме різноманітні політологічні та соціологічні дослідницькі центри здійснюють первинний аналіз суспільно-політичних процесів у державі.

Діяльність ІАС відіграє свою роль і в сфері точних наук: матеріали, підготовлені цими структурами, допомагають встановити значущість наукових досліджень, магістральні напрями розвитку окремих галузей науки. ІАС сприяють процесу обміну науковими ідеями, практичному запровадженню новітніх технологій тощо.

У цілому ж поява та вдосконалення ІАС дасть змогу надати розвитку українського суспільства необхідну гнучкість та динамізм, здатність адекватно реагувати на зміни, що відбуваються в світі, швидко адаптуватися до них.

Підсумовуючи, підкреслимо, що сьогодні нашої державі слід визначитися стосовно магістральних напрямів свого розвитку на довготривалий період і уникнути можливості перетворення на індустріальний та аграрний придаток розвинених країн, котрий використовується як постачальник для них продукції металургійних і хімічних заводів та сільськогосподарської сировини, отримуючи натомість наукоємні вироби. Безперечно доцільним вбачається обрання курсу на інформатизацію суспільства. Тільки просуваючись у цьому напрямі, Україна зможе посісти в світовому співтоваристві чільне місце як рівноправний суб'єкт у розв'язанні сучасних проблем цивілізації на зразок своїх європейських сусідів.

Стратегічний напрям інформатизації — формування і підтримка використання національних ІР. Пріоритет програми їх створення зумовлений тим, що в постіндустріальному суспільстві вони стають основним засобом соціально-економічного прогресу країни й зростання добробуту її населення. Ця теза є принциповою для розуміння концепції інформаційного суспільства, оскільки в наш час відомо чимало країн, наприклад в азіатському регіоні, які, хоч і витримують конкурентну боротьбу на світових комп'ютерних ринках, але одержують основну інформаційну продукцію з інших країн. Тому їх не можна віднести до інформаційних суспільств, суттєвою рисою котрих є наявність широкого спектра власних автоматизованих банків даних.

Формування національних ІР у всіх розвинених країнах розпочиналося в книгозбірнях. Такий підхід дав змогу цим державам у стислі строки з незначними витратами досягнути вагомих результатів, оскільки забезпечив включення накопичених упродовж століть бібліотечних фондів у нову інформаційну інфраструктуру суспільства. Ми не повинні стати винятком з даного правила.

У 1991 р. Президент США Джорш Буш, приймаючи в Білому Домі бібліотекарів під час Тижня бібліотек, сказав: «Потужні, оснащені сучасною технікою американські бібліотеки були й залишаються запорукою світового лідерства США в економіці та демократії».

Я бажаю, щоб скоріше настав час, коли й українські бібліотеки оцінюватимуться так само високо і Президентом України, і всім нашим суспільством.

Володимир Немошкаленко

Інформаційне забезпечення української науки

Проблема вдосконалення бібліотечно-інформаційних ресурсів, приведення їх у відповідність зі зростаючими інфопотребами суспільства є для бібліотек найважливішою.

Фахівці мають спрогнозувати тенденції розвитку бібліотечної галузі в новому тисячолітті: моделювати зміни типо-видової структури інформресурсів бібліотек, співвідношення традиційних і нових джерел інформації, власних та сільових ресурсів, розглянути проблеми керування розвитком доку-

ментних ресурсів бібліотек, форми й способи освоєння інформаційного середовища.

Країни з різним рівнем розвитку прагнуть створити інформаційне суспільство. Сьогодні ведуться дискусії щодо суті, характерних ознак, можливостей цього типу цивілізації. Та ключова роль, яку відіграють у ньому знання, інформація, докорінно має змінити і роль інституту, котрий віками ці знання збирає й поширює, тобто бібліотеки.

Глобальна інформатизація, зумовивши переоцінку значення інформації в системі стратегічних

Немошкаленко Володимир Володимирович, директор Інституту металофізики НАН України, академік НАН України, голова Інформаційно-бібліотечної ради Президії НАН України.